

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/November 2022), 1-10

Kur'an'ın çoğaltıldığı Nüsha The Replicated Copy of the Qur'an

İsmail AYDIN,

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/
Tefsir Anabilim Dalı

Muğla Sıtkı Koçman University Faculty of Islamic Sciences

Muğla, Türkiye

ismailaydin@mu.edu.tr

orcid: 0000-0002-6676-499X

Makale Bilgisi/Article Information Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 27.06.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.09.2022

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Aydın, İsmail. Kur'an'ın çoğaltıldığı Nüsha, Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2022), 1-10
Aydın, İsmail. The Replicated Copy of the Qur'an, Tafsir Journal 2/2 (November 2022), 1-10

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>.

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Compilation from Which the Qur'an was Replicated*

Abstract

It should not be surprising that scientific research offers different results from some customized knowledge and assumptions. In positive sciences, there are many inventions and determinations that were considered correct in the past, which later research and findings have falsified. The same is true in the social sciences as well as in the religious sciences. So much so that many articles written by us within the framework of Qur'an research are an indication of this. In that case, it is not possible to say that all the results revealed in the studies conducted in the past on behalf of religion are the final truths. Of course, new researches may find that some of them are wrong and inconsistent. In this context, the article focuses on the analysis of a widespread acceptance in research on the history of the Qur'an, and deals with an understanding that has been repeated for a long time in this context. The historical works of the Qur'an write that the Qur'an compiled during the reign of Abu Bakr (d. 13/634), was passed on Umar (d. 3/644) and Hafsa, (d. 45/665 [?]) respectively, and that this compilation was the source of the Qur'an when the Qur'an was replicated during the Uthman (d. 35/656), period. This information is narrated in the narrations in the early sources of Islam, informing about the collection of the Qur'an Abd al-Razzaq 's (d. 211/826-27) *at-Tafsir*, Abu Ubayd's (d. 224/838) *Fezâilü'l-Qur'an* and Bukhari's (d. 256/870) hadith book *as-Sahih*. Based on the aforementioned sources, it is said in the *Türkiye Diyanet Foundation Encyclopedia of Islam*: Thus, the Qur'an was compiled completely with the help of written materials and memorization and was delivered to Abu Bakr. This compilation between the two covers was called "*al-mushaf*", this book was passed on Umar after Abu Bakr, and to Hafsa, who was his daughter and also the wife of the Messenger of Allah, upon his death... According to the Bukhari's narration from Anas bin Mâlik, Hudhayfah ibn al-Yaman the commander of the army that participated in the conquest of Azerbaijan and Armenia, became worried when he saw the differences in *qira'at* (reading) between the soldiers from Syrian and Iraqi; He came to Caliph Uthman and offered to find a solution to this issue. Probably, considering other complaints and conflicts, Uthman decided to replicate *mushaf* of Abu Bakr in Hafsa's hand and sent it to certain centers. (Bırışık, *Kur'an (II Tarihi) DİA, XXVI/417-422.*) In our work titled History of the Qur'an, I put forward the thesis that there is a second copy in the activity of copying the Qur'an that took place in the Uthman period, and I based this on a narration mentioned in the work of Ibn Hajar named *Fethu'l-Bârî*. Prof. Dr. Celal Kırca stated that our claim is weak since the source mentioned as the basis of the thesis belongs to late periods and this information needs confirmation in older sources that will validate this thesis. As a result of our research, we determined a different narration in at-Tabari's (d. 310/923) *tafsir* and at-Tahawi's (d. 321/933) *Şerhu'l Müşkili'l-Âsâr* who is contemporary of at-Tabari. These are from Kharija (d. 100/718-19), Zayd ibn Thabit's (d. 45/665 [?]) son, dealt with the compilation of the Qur'an in the time of Abu Bakr and the replicating the Qur'an in the period of Uthman. In this article, attention will be drawn to the historical misconception that the Qur'an, which was replicated in the time of Uthman, is based on the copy that was compiled by Abu Bakr and eventually passed on to Hafsa and in fact, the thesis will be discussed that there is a separate copy of the Qur'an written in the time of Umar, apart from the copy compiled by Abu Bakr and passed on Uthman, the third head of state.

---

* I would like to thank Prof. Dr. Celal Kırca for his advice on creating the intellectual and scientific background of the article and Assist. Prof. Dr. Mustafa Tanrıverdi for contributing to the study with his evaluations in terms of the notion of hadith.

Keywords: The Qur'an, the compilation of the Qur'an, the replicating of the Qur'an, the history of the Qur'an, Tafsir

Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha*

Öz

İlmi araştırmaların kanıksanmış birtakım bilgi ve kabullerden farklı sonuçlar sunmaları şaşkınlık uyandırmamalıdır. Pozitif bilimlerde geçmişte doğru kabul edilen nice buluş ve tespit vardır ki sonraki araştırma ve bulgular onları yanlışlamıştır. Aynı durum sosyal bilimlerde geçerli olduğu gibi özel olarak din bilimlerinde de geçerlidir. Öyle ki, Kur'an araştırmaları çerçevesinde tarafımızca kaleme alınan pek çok makale bunun bir göstergesidir. O halde din adına geçmişte yapılmış çalışmalarda ortaya konan bütün sonuçların nihai doğrular olduklarını söylemek olası değildir. Elbette yeni araştırmalar onların bazılarının yanlış ve tutarsız oldukları tespitini yapabilir. Bu bağlamda makale, Kur'an tarihine ilişkin yaygın bir kabulün tahliline odaklanmakta, uzun müddet tekrarlanan gelen bir anlayışı da bu kapsamda ele almaktadır. Kur'an Tarihi eserleri Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde cem edilen Kur'an'ın, sırasıyla Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665 [?]) intikal ettiğini ve Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde Kur'an istinsah edilirken bu nüshanın ona kaynaklık ettiğini yazarlar. Bu bilgi İslam'ın ilk dönem kaynaklarından Abdürrezzak'ın (ö. 211/826-27) *et-Tefsîr*'i, Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân*'ı ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *es-Sahîh* isimli hadis kitabında Kur'an'ın toplanmasını haber veren rivayetlerde anlatılmaktadır. Mezkûr kaynaklara dayalı olarak Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde şöyle denmektedir: Böylece Kur'an yazılı malzeme ve ezber yardımıyla eksiksiz olarak toplanmış ve Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiştir. İki kapak arasındaki bu derlemeye "el-Mushaf" adı verilmiş, bu kitap Ebû Bekir'den sonra Ömer'e, onun vefatı ile kızı ve aynı zamanda Resûlullah'ın eşi olan Hafsa'ya intikal etmiştir... Buhârî'nin Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivayete göre Azerbaycan ve Ermenistan fethine katılan ordunun komandanı Huzeyfe b. Yemân, Suriyeli ve Iraklı askerler arasındaki kıraat ihtilâfını görünce endişelendi; Halife Osman'ın yanına gelerek konuya bir çözüm bulmasını teklif etti. Muhtemelen başka şikâyet ve ihtilâfları da göz önünde bulunduran Osman, Hafsa'nın elindeki Ebû Bekir mushafını çoğaltarak belli başlı merkezlere göndermeye karar verdi. (Birışık, *Kur'an (II Tarihi) DİA, XXVI/417-422.*) Kur'an Tarihi adlı çalışmamızda Hz. Osman döneminde gerçekleşen Kur'an'ın istinsahı faaliyetinde ikinci bir nüsha olduğu tezini ileri sürmüş ve bunu İbnü'l-Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde zikredilen bir rivayete dayandırmıştım. Prof. Dr. Celal Kırcı tezin dayanağı olarak zikredilen kaynağın geç dönemlere ait olması nedeniyle iddiamızın zayıf olduğunu ve bu tezi geçerli kılacak daha eski kaynaklarda bu bilginin teyide muhtaç olduğunu dile getirdi. Yaptığımız araştırmalar sonucunda Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir zamanında derlenmesi ve Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi faaliyetlerinin tamamını birlikte ele alan Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) oğlu Hârice'den (ö. 100/718-19) nakledilen farklı bir rivayetin Taberî'nin (ö. 310/923) tefsiri ile onun çağdaşı Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* isimli eserinde tespit ettik. İşte bu makalede İslam tarihi boyunca Hz. Osman zamanında çoğaltılan Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir'in derlettiği ve sonuçta Hafsa'ya geçtiği söylenen nüshaya dayalı olduğu şeklindeki tarihi yanılığa dikkat çekilecek ve gerçekte Hz. Ebû Bekir'in derletip de üçüncü devlet başkanı Hz. Osman'a intikal eden nüshadan ayrı olarak Hz. Ömer zamanında da yazılmış ayrı bir Kur'an nüshasının olduğu tezi işlenecektir.

Anahtar Kavramlar: Kur'an, Kur'an cemi, Kur'an'ın istinsahı, Kur'an tarihi, Tefsir

* Makalenin fikri ve bilimsel altyapısını oluşturmada tavsiyeleri nedeniyle Prof. Dr. Celal Kırcı'ya, hadis nosyonu açısından yaptığı değerlendirmelerle de çalışmaya katkı yapan Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi'ye teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) şöyle diyor: “Hz. Peygamber vefat ettiğinde Kur’an toplanmış değildi. O, sadece hurma dallarına ve yapraklarına yazılıydı”.¹ Bu söz gösteriyor ki Hz. Peygamber’e nazil olan vahiy kendi döneminde farklı nesnelere yazılmış, bunun yanı sıra kayda geçen ayetler pek çok sahâbî tarafından da ezberlenmiş olmakla birlikte bir bütün halinde Kur’an toplanmış değildi. Ne zaman ki Hz. Ebû Bekir döneminde, hafız sahâbîlerden bir kısmının şehit olmasıyla sonuçlanan savaşlar vuku buldu, işte o zaman dağınık haldeki Kur’an’ı cem etme zarureti ortaya çıktı. Taberî’nin *el-Câmiu’l-Beyân* isimli tefsiri ile Tahâvî’nin *Şerhu Müşkili’l-Âsâr* isimli eserinde rivayet zinciriyle birlikte olayın gelişimi ve ayrıntıları Zeyd b. Sâbit’in oğlu Hârice’den şöyle aktarılır:

Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) → Hârice b. Zeyd (ö. 99/718) → İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) → Yunus b. Ubeyd (ö. 139/756) → İbn Vehb (ö. 197/813) Yunus b. Abdül’ala (ö. 264/878) → **Taberî (ö. 310/923)**

Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) → Hârice b. Zeyd (ö. 99/718) → İbn Şihâb (ö. 124/742) → Umâre b. Ğaziyye (ö. 140/757) → Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803) → Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) → Yûnus (ö. 264/878) → **Tahâvî (ö. 321/933)**

Allah’ın elçisinin arkadaşları Yemâme’de öldürüldüklerinde Ömer b. Hattâb, Ebû Bekir’in yanına girdi ve “Resûlullâh’ın sahabesi keleklerin ateşe düştükleri gibi Yemâme’de öldüler. Diğer bölgelerde de aynı şekilde ölmelerinden korkuyorum. Onlar, Kur’an’ı ezberlemiş kimselerdir. Böylece Kur’an kaybolur ve unutulur. Onu toplayıp yazsan” dedi. Ebû Bekir bu teklife yanaşmadı ve “Allah’ın elçisinin yapmadığı şeyi mi yapayım” dedi. Bu konuda söylemeye devam ettiler. Sonra Ebû Bekir, gelmesi için Zeyd b. Sâbit’e haber yolladı. Zeyd şöyle diyor: “Ebû Bekir’in yanına girdiğimde Ömer yüksek bir yerde oturuyordu. - Ömer’i kastederek- bu, bana bir teklifte bulundu ben reddettim. Sen vahiy yazıcısısın, eğer anlarsanız size uyarım. Benimle aynı düşünürsen onun teklifini yerine getirmem” diyerek Ebû Bekir Ömer’in teklifini ona anlattı. Ömer suskundu. Ebû Bekir şöyle devam etti: “Bundan kaçındım ve ‘Allah’ın elçisinin yapmadığını mı yapalım?” dedim.” Ömer, “Bunu yaparsanız ne kaybedersiniz?” dedi. Düşünmek için ayrıldık. Sonra bunda bir sakınca görmedik ve bunu yaparsak bir şey kaybetmeyeceğimize yemin ettik. Zeyd şöyle diyor: Ebû Bekir emretti, ben de onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım. Ebû Bekir ölünce Ömer’in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı. Bu nüsha Ömer’in yanındaydı. O ölünce nüsha nebinin eşi Hafsa’da kaldı.²

Kur’an’ın Hz. Osman döneminde çoğaltılmasında ikinci bir Kur’an nüshası olduğu şeklindeki tezimizin dayanağı, yukarıdaki rivayetin son kısmında Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur’an’ın o vefat ettikten sonra Hz. Ömer’in halifeliği zamanında sayfalara yazılıp bir nüsha daha oluşturulduğu şeklindeki ifadelerdir. Oysa Kur’an’ın toplanmasıyla ilgili bilgilerin yer aldığı Abdürrezzak’ın *et-Tefsîr’i*, Ebû Ubeyd’in *Fezâilü’l-Kur’ân’ı* ve Buhârî’nin *es-Sahîh’i* bu bilgiyi vermezler. Bilakis mezkûr eserlerde rivayet zinciri ve taşıdığı içerik kısmî farklılıklara bağlı olarak şöyle sonlanır:

Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) → Ubeyd b. es-Sebbâk (ö. 81/700) → İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) → İbrâhîm b. Sa’d (ö. 183/800) → Muhammed b. Ubeydullâh Ebû Sâbit (ö. 221/835) → **Abdürrezzâk (ö. 211/827)**

... → Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) → Ebû **Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)**

... → Mûsâ b. İsmâîl (ö. 223/837) → **Buhârî (ö. 256/870)**

¹ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922); *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2013, I, 35.

² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 33. Ayrıca bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-Vasli’l-Müddrecfi’n-Nakl*, Dârü’l-Hicret, t.y, y.y, I, 397-399.

Zeyd şöyle dedi: Ebû Bekir bana, “Sen genç ve akıllısın. Bugüne değin seni herhangi bir olumsuzlukla itham etmedik. Ve de Allah'ın elçisine gelen vahyi yazan biriydin. Kur'an'ın peşine düş ve onu topl” dedi. Böylece Kur'an'ın peşine düşüp onu hurma yapraklarından (العُصْبُ), deri parçalarından (الرِّقَاعُ), yassı taşlardan (الْبَخَافُ) ve insanların ezberinden toplamaya başladım. Topladığım sayfalar Allah vefat ettirene değin hayatı süresince Ebû Bekir'in yanında kaldı. Sonra Allah vefat ettirene değin hayatı süresince Ömer'in yanında kaldı. Sonra da Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında kaldı.”³

Yukarıda verdiğimiz iki rivayet arasındaki önemli farklardan biri Kur'an'ı toplama emrini alan Zeyd'in Taberî ve Tahâvî'nin rivayetlerinde onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdığını belirten ifadelerdir. Oysa Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde belirtildiği üzere Zeyd Kur'an'ı cem etmeye başladığında onu hurma yapraklarından, deri parçalarından ve yassı taşlardan sayfalara aktararak yazmıştır. Bu konuya ileride tekrar temas edilecektir.

Bu rivayete göre Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur'an tek nüsha olarak önce Ebû Bekir'in yanında muhafaza edilmiş, onun vefatıyla ikinci halife Hz. Ömer'e intikal etmiş ve nihayet onun da vefatıyla kızı Hafsa'ya geçmiştir. Kur'an'ın Hz. Osman zamanında istinsahı gündeme geldiğinde de bu nüshanın istinsah edilen yani yeniden yazılıp çoğaltılan Kur'an'a kaynaklık ettiği belirtilir. Oysa Buhârî ve Abdürrezzâk'ın eserlerindeki bu ifade gerçekte hadisin bir parçası değildir. Ebû Ubeyd'in *Fezâilü'l-Kur'an* isimli eserinde anlatıldığı üzere bu bilginin rivayet zincirinin ilk halkası olan ve aynı zamanda Kur'an'ı toplayan Zeyd b. Sâbit'e ait bir ifade olmadığı, hadisin râvîleri dışındaki birinden İbrâhîm b. Sa'd'ın duyduğu bir söz olduğunu ve hadise sonradan eklemeliğini öğreniyoruz.⁴ Yani toplanan Kur'an'ın nihayetinde Hz. Hafsa'ya geçen nüsha olduğuna dair hadiste varid olan sözler gerçekte hadisin râvîsi İbrâhîm b. Sa'd'ın metne ilave ettiği ifadelerdir. Bu da Kur'an'la ilgili gerçekleşen derlemedeki en önemli olaylardan birinin hadise sonradan derç edildiğini ve aslında hadisin teknik tabirle müdrec olduğunu anlıyoruz. Bu arada Kur'an toplanmışken Hz. Ömer'in kendi halifeliği döneminde neden ikinci bir Kur'an nüshası yazdırdığı sorulabilir. Kanaatimizce bunun sebebi Hz. Ömer'in devlete ait nüshadan ayrı olarak kendine özgü bir nüsha edinmek istemesidir. Diğer bir ihtimal de -aşağıda ayrıca tahlil edileceği üzere- Taberî ve Tahâvî rivayetlerinde Kur'an'ı toplama emri alan Zeyd'in onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdığını belirten ifadelerde mündemiçtir. Bu doğrusa Hz. Ebû Bekir zamanında farklı malzemeler üzerine gerçekleşen derlemenin Hz. Ömer zamanında devlet imkânlarının artması nedeniyle sayfalara aktarmanın gerekli olduğu düşünülmüş olmalıdır. Zaten rivayette bu durumu Zeyd açıkça “Ebû Bekir ölünce Ömer'in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı” diyerek belirtmektedir. Tabiatıyla devlete ait olandan ayrı olarak bu nüshayı Hz. Ömer yanında tuttuğundan vefatından sonra onu Hafsa miras olarak sahiplenmiştir.

Kur'an'ın Çoğaltılması

Kur'an'ın iki kapak arasına toplanması onun korunmasını temin etmiş, ancak bu işlem müslümanların belli bir süre sonra ihtilafa düşmelerini engelleyememiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde, hicri 25/645 yılında Suriye ile Irak orduları Ermenistan ve Azerbaycan fethine birlikte katılmışlardı. Her iki ordudaki askerlerin Kur'an'ı farklı şekillerde okumaları ve her bir grubun kendi okuyuşunun doğru, diğerinin yanlış olduğunu iddia etmesi ciddiye alınması gereken bir ihtilafın ortaya çıkmasına sebep oldu. Ortaya çıkan bu ihtilafın temelinde yatan husus Suriyelilerin (Şamlıların) Übey b. Ka'b'ın (ö.

³ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsir*, (tah: Mahmûd Muhammed Abduh), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, I, 249-251; Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an*, (thk. Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y.; *Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an*, (tah: Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y. s. 280-281; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Fezâilü'l-Kur'an, 3.

⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'an*, s. 281.

33/654 [?]), Iraklıların (Küfelilerin) ise Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) kıraatini benimsemiş olmalarıydı. İhtilafın büyümesinden endişe eden Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), durumu derhal dönemin devlet başkanı Hz. Osman'a bildirerek şöyle der: "*Yahudi ve Hıristiyanların başına geldiği gibi, bu ümmet, Kur'an'da ihtilafa düşmeden önlem al*".⁵ Kur'an'ın okunması ile ilgili ortaya çıkan bu ihtilafın benzerleri Hz. Peygamber döneminde müşahade edilmiş olmakla birlikte, ciddi olarak tehlike sinyallerini ilk defa Hz. Osman döneminde vermiştir. Kur'an'ın istinsah edilmesiyle sonuçlanan kıraat ihtilaflarının sebep olduğu huzursuzluk ve bunun Kur'an'ın yazılarak çoğaltılmasına yol açan olay yine Taberî ile Tahâvî'nin eserlerinde Kur'an'ın toplanması olayının anlatıldığı pasajın devamında şöylece anlatılır:

Sonra Huzeyfe b. el-Yemân, Ermenistan topraklarında katıldığı bir savaştan dönmüştü. Evine girmeden Osmân b. Affân'a gelerek, "Ey inananların emiri! İnsanların imdadına yetiş! Osman, "Ne oldu?" deyince şöyle dedi: "Ermenistan topraklarında savaşa katıldım. Irak ve Şam askerleri de oraya gelmişlerdi. Şam askerleri Kur'an'ı Iraklıların duymadığı Übey b. Ka'b'ın kıraatiyle okuyorlardı. Irak askerleri onları tekfir ettiler. Irak askerleri de Kur'an'ı Şam askerlerinin duymadığı İbn Mesud kıraatiyle okuyorlardı. Bu sefer Şam askerleri onları tekfir ettiler". Zeyd şöyle diyor: Osman b. Affân, kendisine bir Mushaf yazmamı emretti ve şöyle dedi: "Senin yanına düzgün ve fasih konuşan birini vereceğim. İttifak ettiğiniz şeyleri yazın, ayrılığa düştüğünüz hususları da bana getirin. Osmân, Zeyd'in yanına Ebân b. Said b. el-Âs'ı verdi. Zeyd şöyle söylüyor: "Biz *أَيُّ مَلِكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ*" ayetine gelmiştik. Ben kelimeyi *التَّابُوتُ*, Ebân b. Said ise *التَّابُوتُ* şeklinde yazılması gerektiğini söyledi. Durumu Osman'a bildirdiğimizde *التَّابُوتُ* olarak yazdırdı. İşi bitirdiğimizde onunla karşılaştırdım, onda "İnananlardan Allah'a verdikleri sözü doğrulayan adamlar vardır. Onların kimisi sözünü tutmuş, kimisi de (tutmak için) beklemektedir. Ve onlar (sözlerini) değiştirmediler"⁶ ayetini bulamadım. Muhacirler arasında araştırarak onlara sordum; onlardan birinin yanında onu bulamadım. Sonra Ensar arasında onu araştırarak onlara sordum. Onlardan birinin yanında da onu bulamadım. Nihayet onu Huzeyme b. Sâbit'in yanında buldum ve onu yazdım. Sonra onu tekrar karşılaştırdım. Onda şu iki ayeti bulamadım: "Gerçek şu ki, size kendinizden bir elçi gelmiştir; size sıkıntı verecek şeyler onun gücüne gider; size tutkulu, inananlara karşı yufka yüreklidir, merhametlidir. Eğer yüz çevirirlerse, "Bana Allah yeter; O'ndan başka ilah yoktur; O'na dayandım; O büyük arşın sahibidir" de"⁷ Muhacirler arasında araştırdım, onlardan birinin yanında onları bulamadım. Sonra Ensar arasında onları araştırdım, onlardan birinin yanında onları bulamadım. Onu Huzeyme denen birinin yanında buldum. Onları Berae (Tevbe) Sûresi'nin sonuna yerleştirdim. Üç ayet tamamlandığında onları ayrı bir sûre yapıyordum. Sonra onu tekrar karşılaştırdım, onda bir eksiklik göremedim. Sonra Osman Hafsa'daki nüshayı (sahife) almak için ona haber yolladı ve onu kendisine geri vereceğine dair yemin etti. Hafsa nüshayı verdi. Mushaf o nüshayla karşılaştırıldı, bir farklılık görülmedi. Böylece nüshayı Hafsa'ya geri verdi. Çünkü bu işe hoşnut oldu ve böylece yazıcılara mushafları yazmalarını emretti. Hafsa öldüğünde (onu almak için nüshanın kendisinde olduğu) Abdullah b. Ömer'e ısrarlı bir haber yolladı. Abdullah b. Ömer nüshayı onlara verdi. O, yıkanarak silindi."⁸

Râvîler Hakkında

Yukarıda zikredilen konuları tek tek ele alıp tartışmadan ve onlarla ilgili tatmin edici sonuçlara ulaşmadan önce söz konusu hadislerdeki râvîlerin güvenilir olup olmadıkları ve isnad zincirinde hadis tekniği açısından herhangi bir problem olup olmadığını tespit etmek yararlı olacaktır. Belirtmek gerekirse Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî'nin eserlerindeki son halkadaki râvîlerin dışındaki zincirin bütün halkalarını aynı kişiler teşkil etmektedir. Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılmasıyla ilgili rivayetlerin senetleri muttasıl olup rivayet zincirlerinde bir kopukluk bulunmamaktadır. Hadislerin senetlerindeki râvîler de hadis münekkitleri olarak

⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 282; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 84.

⁶ Ahzab, 33/23.

⁷ Tevbe, 9/128-129.

⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, I, 33-34. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fasl*, 1/397-399.

bildiğimiz cerh ve ta'dil âlimlerinin genel anlamda tasviplerini kazanmış, onlarca güvenilir kabul edilmiş kimselerdir. Râvî biyografilerine dair eserlerden hadislerin râvîleriyle ilgili derlediğimiz görüş, kanaat ve değerlendirmeler şöyledir:

Ubeyd b. es-Sebbâk (ö. 81/700)

Medineli olan es-Sebbâk tabiindendir ve sikadır.⁹

Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 99/718)

Fukahâ-yi seb'a diye bilinen yedi Medine fakihinden biri olan Hârice güvenilir bir râvîdir.¹⁰ Kütüb-i Sitte imamlarının tamamı onun rivayetlerine yer vermişlerdir.¹¹

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)

Hadis tedvinindeki meşakkatli çalışmalarıyla bilinen Zührî, hadis rivayetinde ehliyetli bir kimsedir. Hadis ilmindeki ayrıcalıklı kişiliği yanında isnadlı rivayet konusundaki titizliği ile bilinir.¹² "Zührî – Sâlim – İbn Ömer" tariki İshâk b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel tarafından silsiletü'z-zeheb (esahhu'l-esânîd) kabul edilmiştir.¹³

Yunus b. Abdül'ala (ö. 264/878)

Hicri 170'te doğdu. Kur'an'ı Nâfi'nin râvîlerinden biri olan Verş'ten okudu. Kendi döneminin cerh ve tadil âlimlerinden de biriydi. Nesâî, onun sikayani güvenilir olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Hâtim de kendisi gibi cerh ve tadil âlimi olan babasının Yunus'u güvenilir bulunduğunu ve onun kadrini yücelttiğini belirtmektedir. Daha pek çok âlim Yunus hakkında methiyeler düzmüşlerdir.¹⁴

Umâre b. Gazıyye (ö. 140/757)

Çok hadis nakleden bir kimse olduğu kaydedilen Umâre'nin hadiste güvenilir olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main, Ebû Zür'a ve Zehebî gibi münekkitler kendisini tevsik etmişlerdir.¹⁶ Müslim ve Buhârî onun rivayetleriyle ihticac etmişlerdir.¹⁷

Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803)

Derâverdî'nin hadis rivayetinde ehliyetli bir kimse olduğu hususunda çok sayıda münekkit ittifak halindedir.¹⁸ Güvenilir bir kimse olmakla birlikte hafızasının güçlü olmamasından ötürü yanılabilirdiği belirtilmiştir.¹⁹ Ayrıca sıkı münekkitlerden Ebû Zür'a hıfzının kötü olduğu gerekçesiyle hakkında zabt yönünden bir eleştiri getirmiş, Ahmed b. Hanbel de yazılı ma-

⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, *Marifetü's-Sikât*, (tah: Abdülalim Abdülazim el-Bestavî), ty, yy, II, 117.

¹⁰ İclî, *es-Sikât*, I, 330.

¹¹ Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusufel-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl fi Esmâ'i'r-Ricâl*, (tah: Beşşâr Avvâd Maruf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994, VIII, 8-13; el-İclî, *es-Sikât*, I, 330.

¹² Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr* (et-Tabakâtü'l-Kübrâ), (tah: Alî Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001, II, 296-297; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 35/103-105.

¹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 10/152.

¹⁴ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2011, XII, 348-351.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 406-407 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye); İclî, *es-Sikât*, II, 163.

¹⁶ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ty, VI, 368.

¹⁷ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 139.

¹⁸ İclî, *es-Sikat*, 306.

¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/492; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dârü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ty, XVIII, 329.

teryallerden rivayetinin makbul olduğunu kaydederken hafızasından naklettiği hadislere itibar edilmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.²⁰ İbn Main ve İbn Macişun ise her şeye rağmen onu güvenilir bulmaktadırlar.²¹

Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)

Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Ebû Zür'a onun sika bir râvî olduğunu belirtmişlerdir.²² Kendisinden altı kitap (kütüb-i site) imamları nakilde bulunmuşlardır.²³

Konuyla İlgili Rivayetlerin Analizi

Yukarıda Kur'an'la ilgili ortaya çıkan okuyuş farklılıkları nedeniyle Hz. Osman'ın, daha önce Kur'an'ı cem etmiş olan Zeyd b. Sâbit'i çağırdığı ve onunla birlikte Saîd b. el-Âs'a Kur'an'ı istinsah etmelerini, yani mushafalara yazıp çoğaltmalarını istediği anlatılmıştı. Hadis ve Kur'an Tarihi eserleri başta olmak üzere kaynakların neredeyse tamamı Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî'nin naklettiği hadise dayalı olarak Kur'an'ın istinsahına kaynaklık eden nüshanın Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan ve Hz. Ömer'den sonra Hafsa'ya intikal eden nüsha olduğunu yazarlar. Zamanla yıldızı parlayan Buhârî'nin rivayete eserinde yer vermesi nedeniyle Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen istinsah faaliyetinin Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen nüshaya dayalı olarak yapıldığı şeklinde bir kabul ve inanışa yol açmıştır. Oysa yukarıda belirttiğim üzere Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice'den nakledilen farklı bir rivayet Kur'an'ın istinsahında Hafsa'nın dışında ikinci bir Kur'an nüshası olduğunu göstermektedir. Taberî ve Tahâvî'nin eserlerindeki rivayetlerde yer alan aşağıdaki ifadeler istinsah işleminin tek nüshaya dayanmadığı, bu işte kullanılan ikinci bir nüsha olduğunu göstermektedir:

قال زيد: فأمرني أبو بكر فكتبته في قطع الأتم وكسر الأكتاف والغضب. فلما هلك أبو بكر وكان عمر كتب ذلك في صحيفة واحدة، فكانت عنده. فلما هلك، كانت الصحيفة عند حفصة زوج النبي صلى الله عليه وسلم

"Ebû Bekir emretti, ben de onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım. Ebû Bekir ölünce Ömer'in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı. Bu nüsha Ömer'in yanındaydı. O ölünce nüsha nebinin eşi Hafsa'da kaldı."

Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur'an'ın son tahlilde Hafsa'ya intikal ettiğine dair Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde yer alan bilgi, ikinci bir Kur'an nüshası olduğu tezimizi teyit etmektedir. Zira Hz. Ömer'in elindeki nüsha Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Mushaf olsaydı onun Hafsa yerine gecikmeli de olsa doğrudan üçüncü halife Osman'a intikal etmesi gerekirdi. Bu yüzden oryantalistler onun resmi bir faaliyetin değil, Hz. Ebû Bekir'in bireysel çabasıyla hazırlandığı iddiasını ileri sürmüşlerdir.²⁴ Onların ve de tarih boyunca âlimlerimizin bu yanlılığı, geleneğimizde yaygın bir biçimde kabul görmüş rivayetlere dayalı olarak Hz. Ebû Bekir'in toplattığı Kur'an'ın önce Hz. Ömer'e sonra da kızı Hafsa'ya intikal ettiğini haber veren müdrec ifadeden kaynaklanmaktadır. Oryantalistlerin Müslümanların esas metni olan bu mushafın şahsi teşebbüs sonucunda cem edildiğini ileri sürmeleri, onun diğer sahabe mushaflarından farkının olmadığı tezini temellendirmek ve Müslümanların okuduğu Kur'an'ın doğruluğuna kuşku düşürmek amacına matuftur. Abdullâh Dıraz, cem edilen Kur'an'ın Hafsa'ya verilmesini üçüncü halifenin henüz seçilmiş olmamasına bağlar.²⁵ Bu yaklaşımın, sorunu çözmekten uzak olduğunu söylemeliyiz. Çünkü bu durumda Hz. Osman'ın Hafsa'dan ödünç aldığı mushafı iade etmemesi gerekirdi. Üstelik Osman'ın, Hafsa'daki mushafı işi bitince tekrar kendisine iade etme şartıyla istediğini ve bazı rivayetlere göre onu iade edeceğine yemin ettiğini de unutmamak gerekir. O halde bu durumun farklı bir şekilde çözümlenmesi gerekmektedir.

²⁰ Safedi, *el-Vafi*, XVIII, 329.

²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, V, 395.

²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 62; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, VII, 41.

²³ Safedi, *el-Vafi*, 7/111; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 199.

²⁴ Nöldeke, T. - Schwally, F. *Kur'an Tarihi*, (nşr. Muhammed Sencer), İlke Yayınları, 1970, s. 26-27; Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, (çev: Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006, s. 56.

²⁵ Muhammed Abdullah Dıraz, *Kur'an'a Giriş*, (nşr: Salih Akdemir), Otto Yayınları, Ankara, 2010, s. 38.

Bilindiği üzere Hz. Ömer (ö. 23/644), bir suikast sonucunda vefat etmiştir. Dolayısıyla yeni halifenin seçimi, devletin işleyişini devam ettirmek için alınması gereken kararlar, bu arada devam eden fetih hareketleri ile ilgili stratejilerin sürdürülmesi gibi hususlar siyasi erkin öncelikli konularıydı. Bu bakımdan, yeni devlet başkanı Hz. Osman, derlenerek koruma altına alınan Kur'an'ın Hafsa'da olmasından duyduğu güven sebebiyle ilk etapta onu alma gereği duymamış, ancak bu mushafı almayı zorunlu kılan şartlar, diğer bir ifadeyle okuyuş farkları ortaya çıkınca onu istemek durumunda kalmıştır. İstinsah faaliyetinden sonra onu neden iade ettiği ile ilgili soruna gelince, bize göre bunun sebebi, istinsahtan sonra Hafsa'dan alınan nüshaya artık ihtiyaç duyulmayacağına düşünülmesi olmalıdır. Zira istinsah sonucunda elde edilen yeni nüshalar, muhtemelen Hafsa'daki mushafın sadece tek kıraate indirgenmiş haliydi. Bu bakımdan Hz. Osman, diğer şahsi mushafı buna yapmamış ve onun Hafsa'ya geri verilmesinde bir sakınca görmemiştir.

Hafsa'nın yanındakiyle birlikte, siyasi erkin elinde ikinci bir Kur'an nüshasının olabileceği ihtimali, sorunun kesin çözümü olarak düşünülebilir. Bu durumda Hz. Osman'ın Hafsa'ya; "Sendeki sahifeleri bize gönder, onları çoğalttıktan sonra sana geri veririz"²⁶ demesi daha anlamlı hale gelmektedir. Taberî ve çağdaşı Tahâvî'nin Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice'den naklettikleri rivayette "Ebû Bekir ölünce Ömer zamanında o tek nüsha olarak sayfalar (yeniden) yazıldı" şeklindeki ifadenin Abdürrezzâk, Buhârî ve Ebû Ubeyd gibi âlimlerin eserlerinde yer alması nedeniyle Halife Osman zamanındaki istinsahın Hz. Ebû Bekir'in toplattığı tek Kur'an nüshasına dayalı yapıldığı şeklinde yanlış bir inanişaya ve bu da ikinci bir Kur'an nüshası olabileceği düşüncesinin yadsınmasına yol açmıştır. Bu ifadenin Taberî ve Tahâvî'nin naklettikleri hadisin dışındaki versiyonlarda yer almaması onu Zeyd b. Sâbit'ten dinleyen Ubeyd b. Sebbâk isimli râvînin konuşmanın o kısmını dalgınlıkla kaçırmış olması, anlatılan yanlış anlaması ya da unutulması ihtimaline bağlanabilir. Bu hususlar hadisin isnad zincirindeki diğer râvîler için de geçerlidir.

Bu doğrultuda olayın doğru şeklini Hârice'nin, babası Zeyd'den naklettiğini düşünmekteyiz. Zira o, babası Zeyd b. Sâbit'ten yaşananları defalarca dinlemiş ve bu sayede olayın bütün ayrıntılarını muhafaza etmiştir. Hârice'nin rivayetinde dikkat çeken husus Hz. Ebû Bekir zamanındaki derleme faaliyetinde Kur'an'ın deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazıldığı söylenmesidir. Farklı malzemeler üzerine yazılan bu Kur'an'ın sonradan Hz. Ömer'in halifeliği zamanında sayfalar aktarıldığı belirtilmektedir. Bu da bilinenin aksine Hz. Ömer'den üçüncü devlet başkanı Osman'a geçen Kur'an'ın farklı malzemeler üzerine yazılan nüsha olduğu düşüncesini tevlit etmektedir. Bu durum istinsahta Hz. Osman'ın Hafsa'nın elindeki nüshayı almaktaki ısrarını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Çünkü farklı malzemeler üzerine yazılı olan elindeki Kur'an'a karşın Hafsa'daki nüsha tertipli olarak sayfalar yazılıydı. Hârice'nin rivayetindeki ikinci bir ihtimal de şudur: Zeyd b. Sâbit'e nispet edilen *فَأَمَرَنِي أَبُو بَكْرٍ فَكَتَبْتُهُ فِي قِطَعِ الْأُذَى وَكَسَّرَ الْأَكْتَابَ وَالْعُسْبُ* "Ebû Bekir emretti, ben de Kur'an'ı deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım" ifadesinin gerçekte *فَأَمَرَنِي أَبُو بَكْرٍ فَكَتَبْتُهُ مِنْ قِطَعِ الْأُذَى وَكَسَّرَ الْأَكْتَابَ وَالْعُسْبُ* "Ebû Bekir emretti, ben de Kur'an'ı deri parçalarından, kürek kemiklerinden ve hurma yapraklarından yazdım." şeklinde olmasıdır. Hârice'den onu nakleden râvîlerden biri *من* yerine *في* edatını kullanmış veya sözü *في* edatıyla anımsamış olabilir. Bu durumda Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde yer alan rivayetle Taberî ile Tahâvî'nin kitaplarındaki rivayet Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an cem edilirken onun farklı malzemelerden derlendiği konusunda ittifak etmiş olacaktır.

Hârice'nin rivayetinden vardığım sonuç Hafsa'ya intikal eden mushafın Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği değil, Hz. Ömer zamanında bir adet daha çoğaltılan farklı bir nüsha olduğudur. Üstelik Hârice rivayetinde Hz. Ömer zamanında bir adet daha çoğaltılan mushafın Hz. Hafsa'ya geçen nüsha olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu durumda temel soru şudur: Hz. Osman zamanında gerçekleşen istinsahta, siyasi erkin elinde ilk halife zamanından kalma mushaf varken

²⁶ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 3.

Hafsa'daki nüshaya neden gereksinim duyulduğudur. Bize göre bu sorunun cevabı; Hafsa'daki nüshanın kontrol amaçlı istendiğidir.²⁷ Öyle ki, bu hususun Taberî ve Tahâvî'nin eserlerinde Zeyd b. Sâbit'in sözleri ile şöyle doğrulandığı anlaşılmaktadır.

وَأَرْسَلَ عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ أَنْ تُعْطِيَهُ الصَّحِيفَةَ وَخَلَفَ لَهَا لِيُرَدِّدَهَا إِلَيْهَا فَأَعْطَتْهُ فَعَرَضْتُ الْمُصْحَفَ عَلَيْهَا فَلَمْ يَخْتَلِفَا فِي شَيْءٍ قَرَدَهَا عَلَيْهَا وَطَابَتْ نَفْسُهُ وَأَمَرَ النَّاسَ أَنْ يَكْتُبُوا الْمُصَاحِفَ

"Osman Hafsa'ya elindeki nüshayı vermesi için haber yolladı ve onu kendisine tekrar vereceğine dair yemin etti. Hafsa nüshayı ona verdi. Yazdığım mushafı o nüshayla karşılaştırdım ve aralarında bir farklılık görmedim. Osman nüshayı ona geri verdi ve (bu işe) gönlü hoşnut oldu. Yazıcılara da mushafları yazarak çoğaltmalarını emretti".²⁸

Sonuç

İslam tarihi boyunca Kur'an'ın çoğaltılmasına ilişkin olarak ele alınan olaylar çerçevesinde istinsah faaliyetinin Hz. Ömer'den Hafsa'ya intikal eden nüshaya dayalı olarak gerçekleştiği söylenegelmıştır. Bu anlayış Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî gibi âlimlerin eserlerinde Kur'an'ın toplanmasına ilişkin rivayete bağlı olarak şekillenmiştir. Geçmişten bugüne Kur'an'ın istinsahını ele alan kaynaklar konuyu ismi anılan bu kaynaklara dayalı olarak işlemişlerdir. Oysa Taberî ve Tahâvî gibi ilk dönem müelliflerinin eserlerinde yer alan ancak çoğu kimsenin dikkatini çekmeyen bir rivayetten Hafsa'nın elindeki Kur'an nüshasının Hz. Ömer'in halifeliliği döneminde kendisi için hazırlattığı nüsha olduğu onun vefatıyla da miras yoluyla kızı Hafsa'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan ve Hz. Osman'a geçen Kur'an nüshasıyla birlikte Hz. Hafsa'da da bir nüsha olduğu ve gerçekte istinsahın bir değil iki nüshaya dayalı olarak yapıldığı veya en azından Hafsa'dakinin yönetimin elinde kiyle mukayese ve yazılarak çoğaltılan yeni nüshayı kontrol amaçlı olarak kullanıldığı sonucu çıkmaktadır.

Kur'an tarihi açısından son derece önemli böyle bir olayın on dört asırdan bu yana farklı algılamalara yol açan rivayetler nedeniyle karanlık noktalar içerdiği ortadadır. Onlardan biri de Hz. Ömer'in vefatından sonra Ebu Bekir zamanında derlenen Kur'an'ın üçüncü halife Osman'a değil de Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya intikal etmesidir. Bu makalenin sözü edilen hususu yeterince aydınlatıcı olduğunu söyleyebilirim. Kur'an tarihinin en belirgin olaylarından biriyle ilgili bir yanlış asırlarca sürüp gidiyorsa onun tarihine ilişkin diğer hususların da titizlikle ele alınması ve tespit edilebilen yanlışların ayıklanması gerekmektedir. Doğruluğundan şüphe edilmeyen konuların da burada yapıldığı gibi analitik bir yöntemle yeniden araştırılmasında fayda görmekteyiz.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826-827), *Tefsir*, (tah: Mahmûd Muhammed Abduh), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1999.
- Aydın, İsmail, *Kur'an Tarihi*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463/1071), *el-Fasl lil-Vasli'l-Müdreç fi'n-Nakl*, Dârü'l-Hicret, t.y, y.y.
- Bırışık, Abdülhamit; "Kur'an (Tarihi)", *DİA*, Ankara, 2002; "Kur'an" *DİA*, Ankara, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869); *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dıraz, Muhammed Abdullâh (ö. 1958); *Kur'an'a Giriş*, (nşr. Salih Akdemir), Otto Yayınları, Ankara, 2010.

²⁷ 2014'te neşredilen Kur'an Tarihi isimli kitabımızda bu kanaatimizi dile getirmiştik. İlgili kayıt için bk. İsmail Aydın, *Kur'an Tarihi*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2014, ss. 68-70.

²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, I, 34; Tahâvî, *Şerhu Müskili'l-Âsâr*, VIII, 130)

- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838); *Kitâbu Fedâili'l-Kur'ân*, (thk. Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y.
- Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtım (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, t.y.
- İbnü'l-Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 852/1448); *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Heyet), er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimeşk, 2013; *Tehzîbü't-Tehzîb*, Kahire, t.y.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/844); *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (et-Tabakâti'l-Kübrâ), (thk. Alî Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih (ö. 261/874-875), (tah: Abdülalim Abdülazim el-Bestavî), *Marifetü's-Sikât*, t.y, y.y.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (tah: Beşşâr Avvâd Maruf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994.
- Nöldeke, T. (ö. 1930)-Schwally, F. (ö. 1919); *Kur'an Tarihi*, (nşr. Muhammed Sencer), İlke Yayınları, 1970.
- Safedî Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, t.y.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922); *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2013.
- Watt, W. Montgomery (ö. 2006); *Kur'ân'a Giriş*, (çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 749/1374); *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2011.